

З ІСТОРІЇ ПУРИЗМУ В АНГЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ. I

Стаття систематизує відомості про пуристичні тенденції в історії англійської літературної мови. У першій частині статті описано три великі хвилі запозичувань як передумову появи лексичного пуризму. Простежено зародження пуризму в давньоанглійській період, його глибокий занепад після нормандського завоювання та спроби відродження в XVI — першій половині XVII ст. Проаналізовано діяльність і новотвори тогочасних пуристів.

Ключові слова: історія англійської мови, мовні контакти, запозичення, пуризм, пуристичні новотвори.

З усіх германських мов англійську слушно вирізняють як найбільш насичену запозиченнями. Із 10 тис. найчастотніших у мовленні слів лише 32,6 % припадає на питому лексику, тоді як 55 % — це слова з латинськими та французькими коренями, 12,4 % — інші запозичення (кельтські, скандинавські, давньогрецькі, італійські, іспанські, голландські, німецькі)¹. Приблизно таке ж співвідношення питомого та запозиченого властиве й словнику всієї літературної мови. Разюча генетична неоднорідність англійського словництва, зокрема його висока «романізованість», — наслідок тривалих історичних контактів носіїв мови з іншими народами.

Зазвичай процес запозичування охоплює периферійну частину словника (книжна лексика, галузева термінологія). Проте якщо вплив чужої мови досить інтенсивний і глибокий, він зачіпає також основний лексичний фонд. Саме з цим стикнулась англійська мова: численні запозичення знаходимо серед загальноновживаних її слів на позначення елементарних, життєво важливих понять, які в інших мовах передаються здебільш питомими коренями.

Прикметно, що в давньоанглійській період (VII–XI ст.) лексика, навпаки, була етимологічно однорідною. Тогочасні запозичування (латинські, кельтські) були мізерними й не визначали лексичного обличчя мови: на 30 тис. зареєстрованих давньоанглійських слів припадає близько 1 тис. запозичень (тобто тільки 3 %) ². Переважали слова суто германського походження, що відбивали широке коло найважливіших предметів і явищ — це частини тіла, спорідненість і свояцтво, жива й нежива природа, первісне господарство та побут, якості предметів, елементарні дії тощо. Давньоанглійський корінь легко, майже безперешкодно сполучався з різними морфемами (афіксальними та кореневими). Словник зба-

¹ *Minkova D., Stockwell R. English Words: History and Structure.*— 2nd ed.— Cambridge, 2009.— P. 60.

² *Ершова И. А. Введение в германскую филологию.*— М., 2002.— Вып. 3.— С. 18.

гачувався засобами суфіксації (*bysznis* «діло»³, *cildhād* «дитинство», *frēdōm* «свобода», *zylde* «золотий», *slāeplēas* «безсонний»), префіксації (*forbēodan* «забороняти», *misdēd* «помилка», *tōdæz* «сьогодні») й особливо словоскладання (*hālizdæz* «свято», *reznboza* «веселка», *wīfman* «жінка»). Численні приклади засвідчують неабияку гнучкість тогочасної словотвірної системи, її невичерпні можливості щодо збагачування лексики за рахунок творчого використання власних засобів.

Наші уявлення про давньоанглійський лексикон аж ніяк не повні. Одні слова загинули разом з пам'ятками, в яких були зафіксовані. Інші, уснорозмовні, взагалі не потрапили до пам'яток. Дослідники припускають існування розгалужених професійних терміносистем, зокрема військової справи, кораблебудування, виробництва обладунків тощо⁴. Та навіть збережена лексика вражає своїм обсягом і розмаїттям. Найбільший на сьогодні англосаксонський словник і додаток до нього містять близько 60 тис. реєстрових одиниць⁵. Ще більший реєстр матиме багатотомний «Словник давньоанглійської мови», що з 1986 р. видається в Канаді⁶.

У наступні періоди шляхи лексичного розвитку радикально змінилися. Далі взнаки три великі хвилі запозичувань. Першу, яка почалася ще за давньоанглійських часів, становили скандинавізми — наслідок тривалого співжиття англосаксів з представниками норманських племен, що з кінця VIII ст. скоювали регулярні набіги на Англію. Скандинавські мови безперешкодно впливали на близькоспоріднену англійську; є всі підстави вважати, що в ті часи сформувався англо-скандинавський суржик. Не випадково в англійській мові відтоді закріпилося кількасот⁷ широковживаних нині скандинавізмів: *birth* «народження», *get* «одержувати», *husband* «чоловік», *ill* «хворий», *leg* «нога», *low* «низький», *skin* «шкіра», *they* «вони», *though* «хоч», *want* «хотіти», *window* «вікно», *wrong* «неправильний» тощо. Як бачимо, скандинавські запозичення не позначали якихось доти незнайомих англосаксам явищ і понять — навпаки, називали повсякденні речі, які не могли не бути відомими місцевому населенню.

Скандинавізми витіснили навіть ті дієслова, що передавали основні дії людини. Так, замість дангл. *niman* «брати» в сучасній мові вживається *take* (< дсканд. *taka* «хапати»), замість дангл. *snīdan* «різати» — *cut* (пор. швед. *kuta* «різати ножом», ісл. *kuti* «ніж»), замість дангл. *hēan* «підіймати» — *lift* (< дсканд. *lypta* «підіймати»). Зі значенням «помирати» в давньоанглійський період побутовали питомі дієслова *cwelan*, *steorfan*, *sweltan*. З плином часу всі вони змінили свою семантику (пор. англ. *queal* «непритомніти», *starve* «голодувати», *swelter* «знемагати від спеки»), а значення «помирати» закріпилося за скандинавізмом *die* (< дсканд. *deyja* «помирати»). Під тиском скандинавських *sky* «небо» і *anger* «гнів» змінили своє стильове забарвлення питомі *heaven* «небеса, царство небесне» і *wrath* «шал, лютощі».

³ Тут і далі давньоанглійську лексику подаємо переважно за кн.: Hall J. R. C. A Concise Anglo-Saxon Dictionary.— 4th ed.— Toronto, 2000.— 457 p.

⁴ Смирницький А. И. Древнеанглийский язык.— М., 1998.— С. 156.

⁵ An Anglo-Saxon Dictionary, Based on the Manuscript Collections of the Late Joseph Bosworth / J. Bosworth, Th. Northcote Toller (eds.).— Oxford, 1898.— 1302 p.; An Anglo-Saxon Dictionary, Based on the Manuscript Collections of the Late Joseph Bosworth : Supplement / Ed. Th. Northcote Toller.— Oxford, 1921.— 768 p.

⁶ The Dictionary of Old English. — doe.utoronto.ca/pages/index.html.

⁷ Загальну кількість абсолютно точно встановлених скандинавізмів, що закріпилися в літературній мові, оцінюють у 900–1000 слів (Baugh A. C., Cable Th. A History of the English Language.— 5th ed.— London, 2002.— P. 95; Minkova D., Stockwell R. Op. cit.— P. 36).

Другу потужну хвилю запозичень зафіксовано впродовж середньоанглійського періоду (XII–XIV ст.) як результат нормандського⁸ завоювання Англії (1066 р.). Завойовники — носії північного (нормандського) діалекту давньофранцузької мови. Оскільки вони здобули всю повноту влади, в країні на два наступні століття запанувала диглосія: англо-нормандська виконувала функції державної мови, нею спілкувалася феодальна верхівка, англійська ж лишалася мовою простолоду — корінного народу⁹. Без знання першої з них годі було зробити кар'єру, здобути належний статус у суспільстві. Другу ж таврували як «грубу», «неотесану», «селоцьку», непридатну ні для науки, ні для освіти, ні навіть для перекладу Біблії.

Довготривале нормандське панування, вертикальний тип двомовності полегшували і пришвидшували проникнення галліцизмів. Ще одним побудинком цього процесу стали зміни в граматичному ладі середньоанглійської мови (втрата категорії роду, занепад парадигм відмінювання, редукція закінчень). У результаті граматики набула аналітичних рис, і мовцям уже не треба було мудрувати, за яким зразком відмінювати новозапозичені слова, до якого роду їх слід віднести.

Галліцизми раз у раз трапляються на сторінках тогочасних англомовних пам'яток (особливо другої пол. XIII–XIV ст.). І чим освіченішим був автор, чим краще знався на французькій мові, чим вище суспільне становище займав, тим більшою була в нього спокуса запозичати. Батько англійської літератури Дж. Чосер свідомо писав лише англійською мовою (власне, її лондонським діалектом), проте 51% уживаних ним слів — романського походження¹⁰. Мовні наслідки нормандського завоювання сьогодні вважають класичним прикладом суперстратного впливу.

Французька лексика проникала насамперед у сфери, пов'язані з діяльністю завойовників: держуправління, військо, судочинство, господарство, церква, література, мистецтво, дозвілля, міський і дворянський побут. Іноді вона заповнювала прогалини, позначала невідомі раніше явища (*baron* «барон», *count* «граф», *policy* «політика», *regiment* «форма правління; полк»). Проте значно частіше запозичені галліцизми передавали ті звичні речі й поняття, для яких англомовці здавна мали свої назви. У результаті виникали численні пари синонімів, між якими розгорталася «боротьба за комунікативний простір». Її наслідки були різними.

Якщо в мові зберігалися обидва слова, вони, як правило, розмежовувалися семантичними відтінками або сферами вжитку. Питомі відповідники набували конкретного, речовинного, «приземленого» значення й уживалися здебільшого в нейтральному та розмовному стилях. Натомість галліцизми, маючи більш абстрактний, інтелектуально витончений характер, траплялися переважно в офіційно-книжному мовленні: *begin* — *commence* «починати», *deep* — *profound*

⁸ Варто розрізняти паронімічні означення *норманський* і *нормандський*, які в літературі, навіть науковій, нерідко плутають. Перше стосується *норманів* (вікінгів, варягів) — північногерманських племен, які жили в Скандинавії та на Ютландському півострові й у VIII–IX ст. скоювали грабіжницькі напади на країни Європи. Друге стосується *нормандців* — мешканців північнофранцузької провінції Нормандії, які були романізованими нащадками норманів.

⁹ Якщо врахувати, що мовою церкви й науки слугувала латина, є підстави говорити про триглосію.

¹⁰ Cannon Ch. The Making of Chaucer's English: A Study of Words.— Cambridge, 2003.— P. 58.

«глибокий», *feed* — *nourish* «годувати», *hide* — *conceal* «приховувати», *meet* — *encounter* «зустрітись», *wedding* — *marriage* «одруження», *wish* — *desire* «бажати».

Про такого роду дублети багато сказано в літературі з англійської лексикології та історії мови. Значно рідше згадують про те, що галліцизми не лише доповнювали, а й витісняли з ужитку питомі слова. Пор. пари давньо- та новоанглійських відповідників: *ǣfæstnes* — *religion* «релігія», *ambiht* — *officer* «чиновник», *bēod* — *table* «стіл», *beorz* — *mountain* «гора», *burz* — *city* «місто», *frīcian* — *dance* «танцювати», *midspreca* — *advocate* «адвокат», *tīd* — *hour* «година», *wealdan* — *govern* «керувати».

Нерідко за частотою вживання чи комунікативною потужністю галліцизм «переважував» не одне слово, а кілька синонімів германського походження, які рано чи пізно зовсім зникали з мови. Так, галліцизм *beauty* «краса» витіснив питомі *fægernes* і *wlite*, галліцизм *face* «обличчя» витіснив *andwlita* й *ansīen*, галліцизм *victory* «перемога» витіснив *hrēþ* і *size*. А деякі французькі запозичення витіснили з ужитку цілі синонімічні ряди. Скажімо, іменник *army* «військо» замінив такі іменники, як *here*, *dryht*, *fyrđ*, *landfyrđ*, *herefolc*, *swēot*. Прикметник *poor* «бідний» витіснив *earn*, *hēan*, *medspēdiȝ*, *þearfendlic*, *unlæd*, *unspēdiȝ*, *wanspēdiȝ*, *wādliȝ*. Дієслово *defend* «захищати» замінило дієслова *bewerian*, *beorzan*, *ealȝian*, *forstandan*, *werian*.

Так само змінилося співвідношення питомого й запозиченого в афіксальному фонді. Низка афіксів германського походження в XV–XVI ст. утратила продуктивність і врешті-решт занепала. Ідеться про дієслівні префікси *ed-*, *for-*, *ymb-*, *wiþ-*, іменникові суфікси *-lās*, *-red*, *-dom*, *-hād*, прикметникові суфікс(оїд)и *-cund*, *-fæst*, *-wende*. Натомість запозичені романські афікси швидко ставали продуктивними. Це насамперед префікси *counter-*, *dis-*, *en-*, *inter-*, *mal-*, *mis-*, *re-*, *sub-*, суфікси *-able*, *-age*, *-al*, *-ance/-ence*, *-ard*, *-ery*, *-et*, *-ify*, *-ish*, *-ment*, *-our*, *-ity*. Про глибину їх засвоєння свідчить той факт, що всі вони з плином часу почали утворювати похідники від англійських коренів.

Наприклад, суфікс *-estre* в давньоанглійські часи утворював назви жінок за професією (*ðēnestre* «служниця», *webbestre* «ткаля»), заняттям (*glīwbydenestre* «музикантка», *hlēapestre* «танцівниця») чи якоюсь іншою ознакою (*cempestre* «войовниця», *fyłgestre* «послідовниця», *lufestre* «коханка»). У середньо- та новоанглійський період цей суфікс утратив продуктивність, а назви жінок почали утворюватися за допомогою запозиченого з французької суфікса *-ess*. У результаті виникли словотвірні гібриди (*goddess* «богиня», *shepherdess* «пастушка») та синонімічні пари давньо- й новоанглійських іменників із цими суфіксами (*forspennestre* — *procuress* «звідниця», *lærestre* — *instructress* «викладачка», *lybbestre* — *sorceress* «чаклунка», *witegestre* — *prophetess* «провидиця»).

Нарешті, третя велика хвиля запозичень прийшла з латини — мови науки, освіти, церкви. Частка латинських запозичень почала зростати в XIV ст., піку цей процес сягнув у XV–XVI ст., а в XVII ст. в англійській мові остаточно закріпився чималий шар латинізмів, кількість яких переважила навіть запозичені давніше галліцизми.

Потік латинської лексики наводнював мову передусім через переклади наукових та богословських праць. Учені й священники виправдовували цю практику або браком точних відповідників, або однозначністю запозичених латинізмів, або ж тим, що англійські слова, на їхню думку, були нездатні передати потрібні поняття «ощадливо й елегантно»¹¹. У результаті те, що мало би бути перекладом, часто-густо виявлялося недоперекладом. Щоб передати нове поняття, пе-

¹¹ *Millward C. M., Hayes M. A Biography of the English Language.*— 3rd ed.— Wadsworth, 2012.— P. 225.

рекладачам легше було запозичити чуже слово, ніж вимудровувати англійський відповідник, який до того ж міг сприйматися як незграбний або незрозумілий.

Латинізмами рясніють твори багатьох провідних авторів XVI–XVII ст. В англомовних працях Т. Мора вперше вжито такі слова, як *absurdity, anticipate, comprehensible, denunciation, detector, exact, exaggerate, explain, fact, indifference, monopoly, monosyllable, paradox, pretext*. У творах Т. Еліота¹² — *accommodate, analogy, animate, encyclopedia, exhaust, implacability, infrequent, irritate, modesty, placability*. У п'єсах В. Шекспіра — *antipathy, catastrophe, critical, demonstrate, emphasis, extract, hereditary, horrid, meditate, modest, pathetic, vast*¹³. Як правило, латинізми закріплювалися в первозданному вигляді, без найменшого правописного освоєння. Чимало їх з книжних текстів згодом потрапляло в усне мовлення.

Історія різних мов засвідчує, що іменники назагал запозичаються активніше, ніж прикметники чи дієслова. Не випадково реєстри словників іншомовних слів складаються головно з іменників. Натомість серед латинізмів, що потрапляли тоді в англійську, картина була достоту протилежною: переважали прикметники (*annual, correct, deficient, indignant, jovial, legal, lunar, major, morbid, private, tremendous*) та дієслова (*commit, connect, divide, elect, induce, neglect, permit, repel, select*), тоді як іменників було порівняно менше (*genius, index, intellect, picture, project, script*).

Латинського лексичного впливу зазнали всі європейські мови, проте в англійській він виявився особливо потужним. Сталося це не через якусь надзвичайну прихильність англійців до давньоримської культурної спадщини, а через те, що «властивий германській мові природний опір непроханим гостям раніше вже зламано масовим імпортом французьких слів»¹⁴.

Такими, у загальних рисах, були три великі хвилі запозичувань в історії англійської мови. Які наслідки вони спричинили?

Якщо давньоанглійський словник генетично був майже повністю германським, то впродовж середньоанглійського та раннього новоанглійського (до середини XVII ст.) періодів єдиним головним засобом його збільшення стали чужі слова. У багатьох випадках ці останні, як ми вже бачили, не так поповнювали лексичний запас, як витісняли з нього питомі слова¹⁵. «Важко повірити, — писав Дж. Г'юз, — що, скажімо, давньоанглійські відповідники до слів *дядько, племінник, тіло, шкіра, обличчя, брати, сніданок, овочі, фрукти, гроші, війна, торкатися, вікно та меблі* були цілком усунені зі словника, а якщо й вижили, то хіба у віддалених, забутих закутках»¹⁶.

Змінилося співвідношення питомих і чужих слів на користь останніх. Слова романського походження давали в англійській мові більше похідних, ніж слова з германськими коренями. Зрештою частка питомих германської лексики істотно скоротилася. За різними оцінками, було втрачено від 65 до 85 % (!) давньоанглійського словника¹⁷.

¹² Sir Thomas Elyot (бл. 1490–1546) — англійський учений і дипломат; не плутати з поетом Т. С. Еліотом (Thomas Stearns Eliot; 1888–1965).

¹³ *Baugh A. C., Cable Th.* Op. cit.— P. 213, 217.

¹⁴ *Jespersen O.* Growth and Structure of the English language.— 2-nd ed.— Leipzig, 1912.— P. 115.

¹⁵ «Loans often supplanted rather than supplemented native vocabulary» — «Запозичення частіше витісняли, ніж доповнювали питомі слова» (*Millward C. M., Hayes M.* Op. cit.— P. 193).

¹⁶ *Hughes G.* Words in time.— Oxford, 1988.— P. 4–5.

¹⁷ *Baugh A. C., Cable Th.* Op. cit.— P. 49; *Millward C. M., Hayes M.* Op. cit.— P. 126.

Лексика набувала мішаного, гібридного характеру. Крім уже згадуваних численних пар синонімів германського та романського походження, з'являються співвідносні пари типу «германський іменник — романський прикметник»: *book — literary, eye — ocular, man — virile, mind — mental, mouth — oral, nose — nasal, son — filial, star — stellar*. Причому в деяких парах романські прикметники посіли місце давньоанглійських відповідників, що побутували раніше: *father — paternal* (пор. дангл. *fæderen, fæderlic*), *house — domestic* (дангл. *hīredcūð, hīwcund, hīwcūðlic*), *man — human* (дангл. *mennisc, mennisclic*), *sun — solar* (дангл. *sunlic*).

Гібридність проникла й у морфемну будову слова. З'явилися численні утвори з питомими та запозиченими морфемами: 1) слова з германським коренем і романським афіксом (*counterblow, endear, starvation, talkative, wizard*), 2) слова з романським коренем і германським афіксом (*because, joyful, useless*), 3) композити з англійською та французькою основами (*breastplate, freemason*), 4) композити з французькою та англійською основами (*gentleman, riverside*). Під час аналізу активності французьких словотвірних елементів іноді здається, що англійська мова використовувала їх активніше, ніж сама французька.

Нарешті, саме англійське мовлення, особливо книжне, виявлялося глибоко гібридним, точніше макаронічним. Згадаймо, наприклад, початок відомого монологу Гамлета з трагедії В. Шекспіра (бл. 1600 р.):

«To be, or not to be: that is the question:
Whether 'tis nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune,
Or to take arms against a sea of troubles,
And by opposing end them?...»

Тут на 39 слововживань припадає 2 скандинавізми (*arrow, take*) і 8 романізмів (*question, nobler, suffer, outrageous, fortune, arms, trouble, opposing*). Тобто 26 % шекспірівського тексту — запозичення. А якщо не рахувати займенники та службові частини мови, які рідко коли бувають запозиченими, то виявиться, що на 19 слововживань припадає 11 запозичень (58 %) ¹⁸.

Іншомовний вплив на лексику й афіксальний склад виявився настільки відчутним, глибоким і масованим, що дехто вважав його чи не найголовнішою подією в історії англійської мови. Виникли сумніви, чи залишилася вона після цього германською мовою. Л. Сміт, наприклад, називав її єдинокровоною сестрою (*half-sister*) романських мов ¹⁹, а Б. Грум обстоював тезу, що від XIV ст. вона була вже, по суті, іншою мовою ²⁰. На користь цієї думки — факт появи в XIX–XX ст. перекладних англосаксонських словників, у яких давньоанглійська лексика тлумачиться новоанглійською. Якщо в лексикографічних традиціях інших мов маємо історичні словники чи словники застарілих слів, то тут справу подано так, наче йдеться не про два етапи в історії однієї мови, а фактично про дві різні мови.

¹⁸ Прикметно, що в українських перекладах цих рядків співвідношення «своє — чуже» зовсім інакше. Так, у перекладі Л. Є. Гребінки вжито лише два запозичення: старослов'язизм *благородніше* і полонізм *герць* (див.: Шекспір В. Твори : В 6 т. — К., 1986. — Т. 5. — С. 54). А переклад Г. П. Кочура не тільки складається лише з питомої лексики, а й містить два власне українських утвори — *навісний, борня* (див.: Кочур Г. П. Друге відлуння : Переклади. — К., 1991. — С. 465).

¹⁹ Smith L. P. The English Language. — Oxford, 1966. — P. 8.

²⁰ Groom B. A Short History of English Words. — London, 1934. — P. 31.

Щоправда, не всі поділяли такі категоричні оцінки. Контраргументи зводилися до того, що, хоч в англійському лексиконі питомий компонент справді становить лише третину, в реальному мовленні його частка значно вища — до 80 %. Адже більшість найчастотніших слів — артиклі (*a, an, the*), модальні дієслова (*shall, will, must, can, may*), займенники (*I, you, he, she, my, his, who*), числівники (*one, two, three, four*), прийменники (*in, out, on, under*), сполучники (*and, but, till, as*) та інша основна лексика (*child, grass, house, water, come, eat, go, good, bad*) — належать до германського етимологічного фонду.

Мають рацію ті дослідники, котрі твердять, що генетичну належність англійської мови не варто визначати лише за лексикою. Важать також звуковий лад і граматична будова. А вони виявилися досить стійкими, романські впливи торкнулися їх значно меншою мірою. Через це немає підстав говорити про мішаний характер усієї мови. Теза про гібридність слухна тільки щодо лексики, тоді як звуковій і граматичній системам властива пряма, безперервна, нічим не порушувана спадковість із давньоанглійських часів.

Мабуть, точніше говорити про зміну не так генетичної належності мови, як магістрального напрямку її лексико-словотвірного розвитку. «Від часів нормандського завоювання, — писав Т. Лунсбері, — англійська мова вже не розвивалася за тим природним законом, якого вона дотримувалася б, якби лишалася тевтонською мовою в чистому вигляді»²¹. Ще різкіше висловився Л. Сміт: «По суті, розвій англійської мови завдячує не поширенню освіти, а, навпаки, тому, що англомовці були практично цілком позбавлені освіти. У результаті прогрес мови став наслідком не національного розквіту, а двох національних катастроф — данського вторгнення та нормандського завоювання»²².

У літературі, особливо навчальній, часто йдеться про нечуване збагачування англійської мови за рахунок романізмів. Без цього, мовляв, не було б ні Дж. Чосера, ні В. Шекспіра, ні Дж. Мільтона, ні пізніших класиків. Самих лише галліцизмів запозичено близько 10 тис., з яких 75 % — дотепер у вжитку²³. І якщо лексика сучасної англійської мови кількісно перевершує лексику інших германських (та й не тільки германських) мов, то одна з вагомих причин цього — її відкритість до запозичень.

Варто, однак, пам'ятати, що поява у мові чужих слів — не завжди її збагачування. Чимало романізмів, як ми вже бачили, виявлялися надлишковими дублетами питомих назв. Характерні приклади наводив О. Єсперсен. Маючи власний іменник *blackness* «темрява», ніхто з англомовців не потребував латинізму *nigritude*. Прикметниками *cold* «холодний», *cool* «свіжий», *chill* «студений», *chilly* «прохолодний», *icy* «крижаний», *frosty* «морозний» можна передати всі відтінки холодного. То чи треба було переймати з латини ще й *frigid* «холодний», *gelid* «крижаний», *algid* «студений»?²⁴

Хоч яка важлива річ — багатство синонімів, значно важливішим є багатство понять, що їх можна лаконічно виразити цією мовою. Слово стає реальним фактом мови не тоді, коли просто зафіксоване в словнику, а коли регулярно відтворюється в мовленні, бо з ним пов'язують якесь важливе поняття²⁵. А більшість

²¹ Lounsbury Th. R. History of the English Language. — New York, 1907. — P. 49.

²² Smith L. P. The English Language. — New York, 1912. — P. 275.

²³ Baugh A. C., Cable Th. Op. cit. — P. 110; Katamba Fr. English Words: Structure, History, Usage. — 2nd ed. — London ; New York, 2005. — P. 145.

²⁴ Jespersen O. Op. cit. — P. 138.

²⁵ Слова, які наявні в словнику, а в живому мовленні майже не трапляються, англійці називають *ghost words* («слова-привиди»).

латинських (як і давньогрецьких) запозичень цю вимогу якраз і не задовольняла. Для пересічного мовця без класичної освіти вони лишалися малозрозумілими, тобто не викликали в уяві відповідних понять. У морфемному складі цих слів не було нічого такого, що могло б підказати мовцеві їхні лексичні значення (наприклад, шляхом асоціацій з іншими англійськими словами). Це дає підстави для висновку про недемократичність появи чужих слів ²⁶.

Однак надлишковість, незрозумілість, недемократичність — не найгірший наслідок «збагачування». Гіршим було те, що численні запозичення, витісняючи питомі відповідники, призводили до занепаду власне англійських словотвірних типів. На противагу проблемі входження в мову чужих слів, проблема витіснення питомих відповідників досліджена значно гірше. Цікаво, що пролити на неї світло намагалися не так англійські, як німецькі історики англійської мови ²⁷. Напевно, якби тема була добре висвітлена, відповідь на запитання «Чи справді запозичення збагачують?» не здавалася б такою однозначною.

Щоправда, деякі автори все ж визнають, що нормандське завоювання й наступна двохсотлітня диглосія породили засадничу відмінність між різними етапами в історії мови ²⁸. Якщо за давньоанглійських часів вона задовольняла свої назвотворчі потреби шляхом сполучання власних морфем, то впродовж середньо- та новоанглійського періодів робила це головню за рахунок романських коренів та афіксів. Мова стала «гостинною до запозичень» (*hospitable to loan-words*). Ні на сторінках рукописів, ні в розмовах вони вже не здавалися чужорідними чи екзотичними.

Про те, як закріпилася непозбуття, майже автоматична звичка позичати, добре написав О. Єсперсен: «Ті, хто здобували освіту латиною й обмірковували нею найкращі свої ідеї, звикли до цієї мови як до рідної. Нею легше було писати на абстрактно-наукові теми. Коли ж вони пробували робити це англійською, їм на думку раз у раз спадали латинські слова. Через розумові лінощі, схильність уникати труднощів вони вживали латинізм, додаючи до нього хіба що англійську кінцівку. При цьому не думали про читачів, про майбутні покоління. Своїм мовним нехлюйством і зневагою до традиції змушували їх перевантажувати пам'ять чужими словами й висловами» ²⁹. Антична спадщина настільки полонила освічених англомовців, що пізніше, коли їм треба було позначити нові, вже не пов'язані з античністю поняття, вони за звичкою зверталися не до питомого, а до греко-латинського кореневого фонду. Це й відвернуло їх від свідомого карбування власне англійських назв ³⁰.

У результаті продуктивність питомих словотвірних засобів різко впала. У цьому розумінні англійську можна вважати мовою втрачених словотвірних можливостей. У тому, що це не перебільшення, переконає доля інших герман-

²⁶ *Jespersen O.* Op. cit.— P. 144.

²⁷ Див.: *Hemken E.* Das Aussterben alter Substantiva im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte.— Kiel, 1906.— 63 S.; *Oberdörffer W.* Das Aussterben altenglischer Adjektive und ihr Ersatz im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte.— Kiel, 1908.— 55 S.; *Offe J. R. W.* Das Aussterben alter Verba und ihr Ersatz im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte.— Kiel, 1908.— 82 S.; *Teichert Fr.* Über das Aussterben alter Wörter im Verlaufe der englischen Sprachgeschichte.— Kiel, 1912.— 77 S.; *Jaeschke K.* Beiträge zur Frage des Wortschwundes im Englischen.— Breslau, 1931.— 103 S.; з новіших публікацій див.: *Dekeyser X., Pauwels L.* The Demise of the Old English Heritage and Lexical Innovation in Middle English : Two Intertwined Developments // *Leuvense Bijdragen.*— Leuven.— 1990.— N 79.— P. 1–23.

²⁸ *Weekley E.* The English Language.— London, 1952.— P. 15–16; *Baugh A. C., Cable Th.* Op. cit.— P. 59; *Katamba Fr.* Op. cit.— P. 154; *Minkova D., Stockwell R.* Op. cit.— P. 61.

²⁹ *Jespersen O.* Op. cit.— P. 131–132.

³⁰ *Ibid.*— P. 115, 121.

ських мов — ісландської, фарерської, німецької, данської, які при розбудові лексики більше спиралися на питомі засоби, сповна реалізуючи їхній словотвірний потенціал.

Досвід цих та інших європейських мов засвідчує, що з активізацією чужомовних впливів закономірно активізується й пуризм — прагнення мовної спільноти утворювати й закріплювати в ужитку власні відповідники на протизагогу запозиченням. Чи були пуристичні тенденції властиві англійській мові? І якщо були, наскільки виявились успішними?

Хоч англійська — одна з найдослідженіших мов світу, історія пуризму в ній вивчена явно недостатньо. Про англійський пуризм згадують побіжно, принагідно, як про випадкове, неістотне, нехарактерне, а отже, й не варте великої уваги явище. Спеціальних розвідок на цю тему — обмаль³¹. Їхню пізнавальну цінність знижує той факт, що автори розуміють пуризм дещо інакше — чи то як прагнення жорстко дотримуватися норм, не допускаючи в літературне мовлення позанормативних (діалектних, розмовних, просторічних) елементів, чи то як мовний консерватизм, тобто неприйняття нового в мові, очищення її від будь-яких новотворів (хоч насправді пуризм не заперечує, а, навпаки, породжує новотвори). Через це маємо неточне, неповне, а подекуди й викривлене уявлення про пуризм в англійській мові. Складається враження, що він їй узагалі не властивий. Тим часом англійський пуризм має досить-таки давню й насичену подіями історію. Безперервний потік запозичувань, особливо з латини, спричиняв запеклі дискусії, від яких не лишались осторонь письменники, філологи й інші культурні діячі різних часів.

Побутує думка, що перший етап англійського пуризму припадає на середину XVI ст. — час, коли зародилася нова літературна мова й розпочалося становлення її лексичних норм³². Це було б дійсно так, якби історія мови обмежувалася лише новоанглійським періодом. Насправді ж перші паростки пуризму знаходимо ще за давньоанглійських часів. Тож маємо всі підстави значно поглибити хронологію.

Після впровадження християнства (VI–VII ст.) і знайомства англосаксів з античною культурою в їхньому обігу з'явилися сотні нових понять — релігійних, філософських, наукових. Охоче переймаючи ці поняття, вони, однак, не поспішали запозичувати відповідні назви. Натомість утворювали кальки з питомого морфемного матеріалу за латинськими та (рідше) давньогрецькими зразками³³. Саме цю практику й варто вважати найпершим виявом англійського пуризму.

Чимало кальок виникало передусім у релігійній і церковно-обрядовій лексиці, яка відбивала важливі аспекти духовного життя англосаксів: *Drines* «Трійця» (лат. *Trīnitās*), *zōdspel* «Євангеліє», від *zōd* «хороший» і *spell* «оповідь» (лат. *euangelium* < дгр. εὐαγγέλιον), *mildheortnes* «милосердя» (лат. *miseriordia*), *āwfaestnes* «релігія», від *fæstnian* «зв'язувати, закріплювати» (лат. *religio*, від *religo* «зв'язую, прив'язую»), *zesamnutz* «грумада», від *sammian* «збирати» (лат. *congregatio*), *hāelend* «Христос» від *hāelan* «лікувати, рятувати» (лат. *salvator* «рятувальник»),

³¹ Fill A. Purism and Wordformation : Word Substitution in 16th and 19th Century English // Historical English: On the Occasion of Karl Brunner's 100th Birthday / Ed. by M. Markus.— Innsbruck, 1988.— P. 231–243; Геєрс М. Е. Языковой пуризм в истории Англии и Германии : Дис. ... канд. филол. наук.— Тверь, 2002.— 299 с.; Жукова Л. С. Языковой пуризм в современной Англии : Дис. ... канд. филол. наук.— Новосибирск, 2010.— 235 с.; Roper J. English Purisms // Victoriorographies.— 2012.— Vol. 5. N 2.— P. 44–59.

³² Див., наприклад: Геєрс М. Е. Знач. праця.— С. 87.

³³ Докладніше див.: Gneuss H. Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altenglischen.— Berlin, 1955.— 184 S.

feorhbold «тіло», букв. «осідок душі» (пор. лат. *anime domus*), *ðrōwungræding* «читання про мучеників; мартиролог» (дгр. μαρτυρολόγος).

Іноді відбувалася творча заміна одного зі значеннєвих компонентів: *hēāhsæder* «родоначальник, патріарх», букв. «високий батько» (лат. *patriarcha* < дгр. πατριάρχης, букв. «батько-очільник»), *byrdwītega* «птаховіщун» (лат. *auspex* «т. с.», букв. «птахогляд») або ж додався компонент: *sundorhālga* «фарисей», букв. «відокремлений від святих» (дгр. Φαρισαῖος «фарисей», букв. «той, що відокремився; відступник»), *handbōc* «підручник», букв. «ручна книжка» (лат. *manuale* «підручник» < *manuālis* «ручний»).

Непоодинокими були й кальки книжних термінів з інших сфер культури: *bōcere* «писар», букв. «книгар» (лат. *librārius*), *eallwriten* «власноруч написаний документ» (дгр. ὀλογράφος), *efniht* «рівнодення», букв. «рівноніччя» (лат. *aequinoctium*), *sunstede* «сонцестояння» (лат. *solstitium*), *inlīhtnes* «освітлення» (лат. *illuminatio*), *hundredmann* «сотнику» (лат. *centurion*), *lāeccecraft* «медицина; ліки», букв. «лікарська справа» (лат. *medicine*), *tunzolcraft* і *tunzolwīse* «астрономія, астрологія», букв. «зорезнавство» (дгр. ἀστρονομία, ἀστρολογία), *eorðtild* «землеробство» (лат. *agricultūra*), *folclagu* «гублічне право» (лат. *ius publicum*), *eorðwerod* «земляни» (лат. *terricolae*), *zoldsmið* «золотар, ювелір» (лат. *aurifex*), *ymbnsīðan* «оточувати» (лат. *circumsīdo*), *wipstandan* «протистояти» (лат. *resisto*). У гібридному композиті *tīdscriptor* «літописець» перший компонент питомий (*tīd* «час, період»), другий — запозичений з латини (*scriptor* «писар»), тоді як прообразом цього слова в самій латині був грецизм *chronographus* (< дгр. χρονόγράφος).

Заслуга створення давньоанглійської мовознавчої термінології належить монахові й перекладачеві Ельфрику — авторові першої латинської граматики англійською мовою («*Ælfric's Grammar*», поч. XI ст.). Він дбав про відтворення (там, де це можливо) внутрішньої форми термінів, щоб вони були зрозумілими для простих читачів, які не знали латинської, а також про те, щоб насадити рядки перекладу духом англійської мови: *werlic* «чоловічий рід», від *wer* «чоловік» (лат. *masculinum*), *wīflīc* «жіночий рід», від *wīf* «жінка» (лат. *femininum*), *nemniendlic* «називний відмінок», від *nemnian* «називати» (лат. *nōminātīvus*), *dāelnimend* «дієприкметник», букв. «той, хто бере частину» (лат. *participium*), *foresetnes* «приймєник», букв. «попередньо записане» (лат. *praepositio*), *betwuxālegednes* «вигук», букв. «покладеність усередину» (лат. *interfectio*), *bīcnendlic* «дійсний спосіб», від *bīcnend* «показчик» (лат. *indicātīvus*). Інколи Ельфрик переосмислював уже наявні в мові слова, надаючи їм нового значення за латинським зразком: *word* «слово» → «дієслово» (як у лат. *verbum*), *tīd* «час» → «граматичний час» (лат. *tempus*), *syn* «рід» → «граматичний рід» (лат. *gender*).

Звісно, переосмислювання значень питомої лексики відповідно до чужомовних зразків не було винаходом Ельфрика — давньоанглійські перекладачі-книжники практикували цей прийом і раніше. Так, для позначення християнського Бога вони могли б перейняти латинські *Deus* і *Dominus*, проте використали питомі, вже «апробовані» в ужитку назви *God* і *Hlāford*. Те саме зі словами *heofon* «рай», *hell* «пекло», *gāst* «дух», *synn* «гріх», *wēofod* «жертвник», *hālig* «святий», *biddan* «молити, просити», *hādian* «висвячувати»: спершу вони позначали уявлення поганського світогляду, а пізніше почали застосовуватися до понять християнської релігії.

Нарешті, вкажемо на чималу групу культурної лексики, що виникла не через калькування, а шляхом власної словотворчості англосаксів. Переважно це самозрозумілі композити з оригінальною внутрішньою формою, відмінною (повністю або частково) від тієї, яка була в давньогрецьких та латинських відповідників:

bōchūs «бібліотека» (букв. «книжна хата»), *bōczestrēon* «т.с.» (букв. «книгоскарб»), *bōccraft* «література» (букв. «книгомистецтво»), *lēoþwyrhta* «поет» (букв. «піснетворець»), *leōþsan* «поема» (букв. «піснеспів»), *sanzcraeft* «віршування» (букв. «пісенне мистецтво»), *stæfcraeft* «граматика» (букв. «мистецтво писання»), *stæfwritere* «граматист» (букв. «буквописець»),

woruldwisdōm «наука» (букв. «світова мудрість»), *eorþcraeft* «геометрія» (букв. «землесправа»), *rīmcraeft* і *tælcraeft* «арифметика» (букв. «мистецтво чисел»), *weorcraeft* «механіка» (букв. «мистецтво сили»), *lācedōm* «медицина» (букв. «лікування»), *īþwitezunz* «філософія» (букв. «мудрування»), *flitcraeft* «логіка, діалектика» (букв. «мистецтво суперечки»), *þylcraeft* «риторика» (букв. «мистецтво насиченості»), *wordcraeft* «красномовство» (букв. «словесне мистецтво»), *wordloc* «диспут, дебати» (букв. «обмежування слів»), *wordsnoterunz* «софізм» (букв. «словомудрість»), *rīmbōc* «календар» (букв. «книга чисел»), *forðscope* «прогрес» (букв. «передність»), *ealdspræc* «традиція, історія» (букв. «оповідь про давнину»), *ealdwritere* «історик» (букв. «описувач старовини»), *lārhus* «школа» (букв. «дім науки»), *wæferstōw* «театр» (букв. «місце, де рухаються»).

Жодне з цих слів не дожило до наших днів. Упродовж середньоанглійського періоду всі вони були витіснені європеїзмами грецького або латинського походження.

Наведених прикладів більш ніж достатньо, щоб переконатися: давньоанглійська мова не лише мала потужні та розмаїті словотвірні можливості, а й активно використовувала їх. З легкістю карбувала самотутні назви для нових культурних, інтелектуальних, абстрактних понять — практично для всього того, що англосаксам треба було виразити в слові.

За нормандського панування пуристична словотворчість різко занепадає, практично зводиться нанівець. Чому ж тогочасні англомовці не чинили жодного спротиву запозиченням? Крім уже згаданого вертикального типу двомовності, можна назвати й такий чинник, як занижений рівень грамотності. 80 % населення країни були селянами, які ніколи не знали французької (точніше, англо-нормандської) мови³⁴. Ті ж, хто знав, належали чи до нормандської знаті, чи до її місцевої обслуги (чиновники, писарі, священники, судовики). Пригнічена мовна свідомість останніх не лише не блокувала можливий опір чужим словам, а й втворювала внутрішню готовність для їх покірливого прийняття³⁵.

Правда, з пам'яток XIII–XIV ст. випливає, що деякі автори все ж зберігали відданість рідній мові, намагаючись протистояти бурхливому іншомовному потоку. Щоб удоступнити твори ширшому колу читачів, вони прагнули писати, уникаючи малозрозумілих романізмів. Скажімо, церковно-дидактичний трактат «Ормулум» («Ormulum»; бл. 1200 р.) містив поетичний вклад Євангелія на щодень з відповідними проповідями та повчаннями. Його автор, ченець Ормін, на 20 тис. рядків примудрився вжити не більше двадцятьох незвичних галліцизмів. Інший монах, Лаямон, уклав віршовану історію Британії — «Брут» («Brut»; бл. 1205 р.). Поема продовжувала традиції англосаксонського героїчного епосу й була просякнута потужним антинормандським духом. Серед іншого, він відбився й на мові поеми: в 16 тис. рядків зафіксовано лише 150 романських слів³⁶. Це особливо прикметно, якщо зважити, що твір написано на підставі франкомовних джерел. Ще один клірик, Д. Майкл, переклав французьку книжку про те, як пильнувати чесноти й уникати гріхів, — «Докори сумління» («Auenbite of Inwyt»; бл. 1340 р.). Уже сама назва відбиває настанову на вжиток питомої лексики: *auenbite* є калькою сфр. *remors*, а *inwyt* — калькою сфр. *conscience*³⁷. Навіть вигук *амін* у трактаті перекладено як *zuo by hit* (*so be it*), що буквально відтворює оригінал — гебраїське *'āmēn* «хай буде так». Серед простих англійців, котрі знали лише рідну мову, такі твори швидко здобували популярність.

³⁴ *Katamba Fr. Op. cit.* — P. 144.

³⁵ *Minkova D., Stockwell R. Op. cit.* — P. 43.

³⁶ *Lindeluf U. L. Elements of the History of the English Language.* — Washington, 1911. — P. 76.

³⁷ Власне, сучасною англійською твір так і звався б — «Remorse of Conscience».

Та все ж цих і подібних фактів не так багато, щоб поставити під сумнів тезу про глибокий занепад пуризму в середньоанглійський період. Пуризм, хоч і проявлявся в мові літератури, але не настільки, щоб закріпитися в літературній мові. Виняток — поодинокі кальки, які виникли в цей період і дожили до наших днів: *withdrawen*, суч. *withdrawen* «відтягати, забирати» (лат. *retraho* «відтягаю»), *withholden*, суч. *withhold* «утримуватися» (лат. *retineo* «утримую»), *notwithstondynge*, суч. *notwithstanding* «незважаючи на, всупереч» (слат. *non obstante* «попри перешкоду»), *part-taker*, суч. *partaker* «учасник» (лат. *particeps* «тс.»), *underwrite* «підписувати» (лат. *subscribo* «підписую»).

У XV–XVI ст. потік латинсько-французьких запозичень не припиняється. Поети свідомо «прикрашали» ними свої тексти «для розширення англійської лексики», не дуже дбаючи про доступність написаного. Уже згадуваний Т. Еліот — чи не єдиний, хто намагався пояснити читачам, що означають запроваджені романізми. Він або добирав англійський синонім, або розкривав внутрішню форму, або давав описове тлумачення, іноді в кількох реченнях. Інші любителі романізмів упроваджували їх без жодних пояснень, часто — з метою похизуватися власною освіченістю, потішитися з неприступності своїх писань для пересічного читача.

Отже, надуживання романізмами було спричинене не так номінативними потребами, як претензійною модою аристократів на все французьке. У п'єсі В. Шекспіра «Марні зусилля кохання» (1598) два простолюди діляться враженнями від пересипаної латинщиною бесіди панів. Один жартує: «Вони гуляли на великій словесній учті й накрали там недоїдків». Другий відказує: «О, вони давно харчуються зі словесного жebraцького кошика. Я дивуюсь, як твій хазяїн ще не проковтнув тебе замість якогось слова. Адже ти на цілу голову коротший за слівце *honorificabilitudinitatibus*...»³⁸. Деякі Шекспірові персонажі, аби підвищити свій статус, силкуються докинути в побутову розмову вчене латинське слівце. А оскільки значення вони розуміють погано, виникає каламбурна плутанина паронімів. Так, герої комедії «Багато галасу даремно» (1598) замість *sensible* «відчутний» кажуть *senseless* «безглуздий», замість *odious* «огидний» — *odorous* «запашний», замість *assembly* «зібрання» — *dissembly* «розбирання», замість *pinioned* «крилатий» — *opinioned* «самовдоволений».

І все ж якщо раніше чужорідність запозичень просто відчувалася, то з першої половини XVI ст. вона дедалі частіше звертає на себе увагу громадськості — стає предметом численних обговорень, запеклих дебатів і навіть рішучих протестів. Безпосереднім подразником послужило засилля в тогочасній літературі багатоскладових і малозрозумілих термінів, перейнятих з інших мов чи спеціально створених. Оскільки вживалися вони переважно в книжних текстах і потребували для свого написання більше чорнил, ніж звичайні слова, їх іронічно нарекли *inkhorn terms* (суч. *inkpot terms*), тобто «каламарні», «вивуджені з чорнильниці» терміни. Критикували не лише їхню незрозумілість, а й надлишковість, адже англійська мова здебільшого мала до них свої точні відповідники. Наприклад, поет Дж. Гаскойн напучував молодих колег: «Найдавніші англійські слова — односкладові. Тож чим більше односкладових слів ви вживаєте, тим більшим англійцем ви є і тим менше від вас тхнутиме каламарщиною»³⁹.

³⁸ Шекспір В. Твори : В 6 т. — К., 1985. — Т. 2. — С. 280.

³⁹ Цит. за: Habib M. A. R. A History of Literary Criticism and Theory: From Plato to the Present. — Malden, 2008. — P. 268.

Зрештою, чужих слів англійській мові не бракувало й раніше. Чому ж дискусії завирували саме тепер? Першопричиною, напевно, стали глибинні зсуви в мовній свідомості освічених англійців. Адже XVI століття — це період, коли з материкової Європи на береги Туманного Альбіону докочуються перші животворні хвилі Відродження. У країні жвавішає культурне, духовне, інтелектуальне життя. З поширенням грамотності, появою друкованих книжок гостро постає питання про спільну для всієї країни літературну мову з єдиними нормами. Культурна еліта, яка мало-помалу долає комплекс мовної меншовартості, запитує себе: чи правильно ми робимо, заповнюючи лексичні прогалини виключно чужими словами? Чи не є це зневагою до рідної мови? Хоч наші батьки й назапозичали багато за часів нормандського поневолення, чи варто нам, підданам самостійного Англійського королівства, безоглядно наслідувати їхній приклад? Якщо ми хочемо піднести престиж нашої мови, зміцнити її позиції в освіті, науці, релігійному та громадському житті, чи не варто відродити її славетні словотворчі традиції?

Отак виникає сприятливий ґрунт для відновлення англійського пуризму. На авансцену виходять культурні діячі, котрі доводять, що рідна мова має законне право карбувати нові слова з власних морфем, так само як і відроджувати призабуті лексичні надбання минулих століть.

У XVI ст. рух за створення питомих відповідників до чужих слів пов'язаний з іменем Джона Чіка — письменника, державного діяча, професора класичної філології Кембриджського університету. Здавалося б, філолог-античник мав би всіляко пропагувати вжиток латинізмів і грецизмів. Проте Дж. Чік був іншої думки: «...Нашою мовою слід писати ясно й чисто, уникаючи спотворень і домішок чужомовних слів. Бо якщо ми всякчас лише братимемо, але не віддаватимемо, дім нашої мови спорожніє»⁴⁰. Цю настанову Дж. Чік послідовно втілював у власному (неканонізованому) перекладі Євангелія від Матвія (бл. 1550), уживаючи, де можливо, саксонізми замість класичних термінів, навіть уже усталених. Серед його новотворів — *hundreder* «центуріон, сотник» (замість лат. *centurio*), *wisards* «чаклуни» (лат. *magi*), *freshman* «новачок, новонавернений» (дгр. *πρόσῆλυτος*, лат. *prosēlytus*). Більше Дж. Чік утворив кальок — як словотвірних: *foresayer* «провісник» (дгр. *προφήτης*, лат. *prophēta*), *gainbirth* «відродження, оновлення» (лат. *regeneratio*), *gainrising* «воскресіння» (лат. *resurrectio*), *onwriting* «надпис» (лат. *superscriptio*), так і семантичних: *crossed* «розіп'ятий», букв. «перехрещений» (лат. *crucifixus*), *mooned* «божевільний», букв. «місячний» (лат. *lunaticus* «місячний» > «біснுவатий, одержимий»), *washing* «баптизм», букв. «миття» (дгр. *βαπτισμός* «омовіння»). У деяких випадках перекладач повертав до життя давньоанглійську лексичну спадщину. Так, замість *parable* «притча, іносказання, уособлення» (лат. *parabolē*) він ужив *biword* (дангл. *bīwyrde*, суч. *byword*), замість *publican* «податківець» (лат. *pūblicānus* «відкупник податків») — *toller* (дангл. *tollere*, від *toll* «податок, мито, данина»).

Погляди Дж. Чіка, філолога досить авторитетного, ширяться в колах англійських гуманітаріїв. Серед його послідовників був Роджер Аскем — письменник, один із фундаторів англійської дидактичної прози, приватний учитель королеви Єлизавети I. Його трактат «Лучник» («*Toxophilus*», 1545) цікавий як зразок твору, написаного винятково ясним і чистим стилем. У передмові автор зазначає, що хоч англійській і бракує наукових термінів, це не привід удаватися до міша-

⁴⁰ Цит. за: *Blank P. Broken English: Dialects and the Politics of Language in Renaissance Writings.* — London ; New York, 2002. — P. 45.

нини мов. Це все одно, що змішувати пиво та вино під час трапези. «Той, — застерігає Р. Аскем, — хто прагне писати добре, байдуже якою мовою, має дослухатися Арістотелевої поради: говорити так, як говорять прості люди, а думати так, як думають мудреці. І тоді кожен зрозуміє й запам'ятає його думку. Натомість чимало англійських авторів нехтують це правило, вживаючи незнайомі латинські, французькі, італійські слова, які затьмарюють і ускладнюють виклад»⁴¹. Своїм читачам Р. Аскем ставив за приклад Цицерона, який закликав очищувати й збагачувати мову, не вдаючись до запозичень. Щоправда, на відміну від Дж. Чіка, Р. Аскем уникав не лише запозичень, а й пуристичних новостворів, бо адресував свою прозу якнайширшому колові читачів.

Помітним явищем у тогочасному культурному житті Англії стала поява «Мистецтва риторики» (1553), що належить перу дипломата й правника Томаса Вільсона. Є відомості, що посібник цей студіював сам В. Шекспір⁴². Автор не проти вжитку чужих слів, але за кількох умов: вони мають бути справді потрібними, змістовними, зрозумілими й, головне, прийнятими мовцями. А більшість «каламарних термінів» (вислів цей уперше вжив саме Т. Вільсон) згаданим вимогам якраз і не відповідає. Як приклади він наводив романізми *adjuvate* «допомагати, сприяти», *collaud* «звеличений, уславлений», *condisciple* «однокашник», *impetrate* «благати», *invigilate* «стежити», *revoluting* «закручений назад», *sublimity* «піднесеність». Чим менш освічена людина, чим менше знає вона латину, тим більше напшиговує своє мовлення латинізмами, уважав Т. Вільсон. І додавав: «Дехто в пошуках “інтелектуальної” англійської заїхав так далеко, що геть забув рідну мову. Якби їхні матері були зараз живі, то, присягаюся, не второпали б того, що вони белькочуть»⁴³. Тож перший урок, засвоїти який закликав Т. Вільсон, — ніколи не зловживати «каламарщиною», а писати в звичайній спосіб.

1573 року виходить англomовний курс логіки Ральфа Левера «Мистецтво розуму, істинна логіка, дороговказ до правильної аргументації та дискусії». Автор вірив у багаті творчі можливості рідної мови, в її особливу здатність передавати нові значення за допомогою власноутворених складних слів⁴⁴. Бажаючи показати ці можливості, Р. Левер відмовляється від традиційних греко-латинських термінів і створює на їх основі власне англійську терміносистему логіки. Так, усі логічні висловлення він назвав *sayes*. Описове висловлення дістало назву *shew-say* (букв. «показове висловлення»), умовне висловлення — *ifsay* («якщо-висловлення»), твердження — *yeasay* («так-висловлення»), заперечення — *naysay* («ні-висловлення»), визначення — *saywhat* («що-висловлення»), логічна посилка — *foresay* («попереднє висловлення»), висновок — *endsay* («прикінцеве висловлення»). Як бачимо, в Р. Левера гіпоніми мають однотипну внутрішню форму. По суті, він утілює властивий термінології принцип системності, якого, до речі, бракувало латинським першотворам. Ще кілька прикладів: *foreset* «предмет», букв. «поставлене попереду» (калька лат. *subjectum*); *backset* «предикат», букв. «поставлене позаду» (слат. *praedicatum*); *gainset* «протилежний»,

⁴¹ *Ascham R. The English Works of Roger Ascham: Preceptor to Queen Elizabeth.*— London, 1815.— P. 55.

⁴² *Craig H. Shakespeare and Wilson's «Arte of Rhetorique», an Inquiry into the Criteria for Determining Sources // Studies in Philology.* — Chapel Hill (NC).— 1931.— Vol. 28. N 4.— P. 618–630.

⁴³ Цит. за: *Blank P.* Op. cit.— P. 41.

⁴⁴ *Renner Fr. M. Interpretatio: Language and Translation from Cicero to Tytler.*— Amsterdam, 1989.— P. 77.

букв. «поставлене навпроти» (калька з лат. *oppositus*). Були в терміносистемі Р. Левера й інші композити з прозорою семантичною мотивацією: *lyksounding* «двозначний», букв. «схожозвучний» (лат. *aequivocus*), *speechcrafte* «красномовство», букв. «мистецтво мовлення» (дгр. *ῥητορικῆ*). Загалом Р. Левер запропонував близько 70 власне англійських термінів, які послідовно вживав упродовж усієї книжки.

Хвиля захвату рідномовною стихією не обминула й поетів. Показовою в цьому плані є постать Едмунда Спенсера, батька нової англійської поезії. Він чи не найперший, хто спеціально дбав про милозвучність і мелодійність написаного, — якості, яких англійській поезії бракувало раніше. Спенсерівський вірш гнучкий, пластичний, ритмічно багатий і метрично розмаїтий. Досягалося це не в останню чергу завдяки зверненню до мовних першоджерел. На противагу Т. Еліотові, який нестачу лексичних засобів компенсував романізмами, Е. Спенсер вдихає нове життя в архаїчну лексику: *accoy* «заспокоювати», *algate* «завжди», *delve* «западина», *hight* «названий», *sicker* «звичайно», *whilere* «нещодавно, допіру», *yode* «пшов» тощо. У цій лексиці він кохається, гармонійно сполучаючи її з лексикою сучасною. Найцікавіше ж те, що архаїка привносила в його віршові рядки не пишномовність чи примхливість, як можна було очікувати, а, навпаки, простоту й виразність. Крім цього, Е. Спенсер удався до діалектних (*garnes* «змушує», *gate* «цап», *hent* «схоплювати», *sike* «такий», *wae* «горе», *warre* «гірший») та власних слів, що відповідали духові його поетичного стилю (*blatant* «крикливий, галасливий», *chirrup* «щебетати, цвірінкати»), *faerie* «казковий світ», *gloomy* «похмурий; сумний», *merriment* «веселощі», *miscreant* «негідник», *wrizzled* «зморшкуватий»).

Поетове використання застарілої та діалектної лексики дає декому підстави зневажливо називати цю його практику «архаїчно-етнографічним пуризмом»⁴⁵. Проте навряд чи така оцінка об'єктивна. Принаймні спенсерівський пуризм як засіб збагачування словника до певної міри вплинув на мову тогочасної поезії, взагалі художньої літератури. Різні автори другої половини XVI ст. услід за Е. Спенсером роблять спроби відродити давньоанглійські слова, як-от: *doom* «доля, фатум» (дангл. *dōm*), *gleeman* «музикант, потішник» (дангл. *glīwman*), *natheless* «проте, все ж» (дангл. *nādēlēs*), *mickle* «маса, купа» (дангл. *micel* «багато»), упродовжують у літературний ужиток діалектизми: *askew* «косий, кривий», *filch* «поцупити», *flout* «знущатися, зневажати», *freak* «примха, дивацтво», карбують неологізми з давньоанглійських морфем: *baneful* «згубний», *briny* «солоний», *changeful* «мінливий», *enroot* «укорінювати», *hapless* «безталанний», *wary* «обачний, обережний», *wolfish* «вовчий». Попервах цю лексику сприймали як незвичну, незграбну, примітивну. Та з огляду на засилля запозичень і каламарних термінів, мовне чуття англійців загалом схилилося до їх прийняття. В усякому разі всі наведені вище слова наявні в словниках сучасної англійської мови.

Так само дожили до наших днів непоодинокі кальки, уперше зафіксовані в писемних джерелах XVI — першої пол. XVII ст.: *commonplace* «загальне місце» (лат. *locus communis* < дгр. κοινός τόπος), *fatherland* «батьківщина» (нім. *Vaterland* < лат. *patria terra*), *forget-me-not* «незабудка» (з дфр. *ne m'oubliez me*), *handwriting* «рукопис» (слат. *manūscriptus* < дгр. χειρόγραφον «написане рукою»), *recall* «відкликати» (сфр. *rappeler* «т. с.» або лат. *revoco* «відкликаю»), *scapegoat*

⁴⁵ Geers M. A Comparative Study of Linguistic Purism in the History of England and Germany // Linguistic Purism in the Germanic Languages.— Berlin, 2005.— P. 101.

«цап-відбувайло» (лат. *caper ēmissārius*), *wonder-worker* «чудотворець» (дгр. *θαυματοουργός*).

Щоправда, були й такі новотвори, які в ужитку не закріпилися. Скажімо, іменник *lieutenant* «лейтенант» пуристи пропонували замінити на *steadholder* (букв. «тримач місця», калька французького відповідника), *pathology* «патологія» — на *painlore* («болевлення»), *parapet* «поруччя» — на *folkward* (букв. «плодоохоронець»), *grotesque* «гротеск» — на *whimwork* («виплід примхи»), *anniversary* «річниця» — на *yeartide* («річний період»). Усі ці пропозиції так і лишилися пропозиціями, мабуть, тому, що запозичені відповідники вже встигли глибоко закоренитися в мові.

У пуризму не було великих шансів на успіх ще й тому, що чужі слова та каламарні терміни теж мали своїх захисників. Останні покликалися на те, що навіть класичні мови (давньогрецька, латинська) поповнювали свій лексикон шляхом запозичувань. А незвичність чужих слів, мовляв, з бігом часу згладжується. Зрештою, будь-яка нова річ потребує часу, щоб до неї звикли. Прозаїк Джордж Петті зізнався: «І хоч я вживаю ці слова рідше за інші, не розумію, чому я не повинен уживати їх. Те, що я вживаю їх мало, вважаю помилкою. Бо насправді це готовий спосіб збагатити мову, збільшити її лексичний запас, це той шлях, яким збагачувалися всі мови. Не знаю, чи взагалі можливо говорити про щось, не забруднюючи свої вуста каламарними термінами»⁴⁶.

Ще деякі філологи вагалися, не мали однозначної думки, шукали спосіб, як уникнути крайнощів. Літературний критик Дж. Путтенгем у книзі «Мистецтво англійської поезії» (1589), з одного боку, застерігає від надміру каламарних термінів, з другого, — визнає необхідність деяких, зокрема тих, які вживає сам. Головний його аргумент: якщо слово закріпилося в ужитку, воно вже доречне (чинник «use and custom»). Попри це критик визнає, що навіть узвичаєні романизи нерідко виявляються зайвими (*audacious* «відважний» замість *bold*, *egregious* «повний, цілковитий» замість *great* тощо)⁴⁷.

Дискусії довкола запозичень і каламарних слів найбурхливіше тривають у середині XVI ст., а під кінець століття починають поступово вщухати. Проте цікаві пуристичні думки лунали й пізніше. Зокрема, своє ставлення до генетичної строкатості англійського словника засвідчив перекладач і видавець Річард Верстеган. Тривалий час, пише він, англійська мова постійно змішувалася з латинською та французькою. Нині ці мови відступили, але ми досі потерпаємо від надлишку запозичень. «Хоч дехто з нас і схвалює їх, гадаючи, ніби наша мова від того покращується, іноземці, однак, іншої думки. Одні кажуть, що англійська — зовсім не мова, а рештки інших мов, інші — що це найбільш ялова (*barren*) мова, адже, щоб якось виправити становище, ми мусимо щодня позичати слова (так, наче наша мова сама не здатна утворити їх). І якби потрібно було повернути все запозичене, ми виявилися б не набагато кращими за німого, ледве спроможного пробелькотати щось розбірливе»⁴⁸. Запозичені слова, на думку Р. Верстегана, мають інакшу природу: вони не є споконвіку властивими англійській мові, а тому не мають і не можуть мати в ній справжніх похідних утворень. «З таким же успіхом, як ми щодня позичаємо в латини, можна набратися слів від ефіопів, східних чи західних індіців, застромити їх у нашу мову й охрестити англійськими»⁴⁹.

⁴⁶ Цит. за: *Baugh A. C., Cable Th.* Op. cit.— P. 206.

⁴⁷ *The History of the English Language: A Source Book.*— 2nd ed.— London, 2014.— P. 242.

⁴⁸ *Verstegan R. A Restitution of Decayed Intelligence in Antiquities.*— London, 1655.— P. 158–159.

⁴⁹ *Ibid.*— P. 159.

На проблему каламарних термінів відгукується, хоч і з певним запізненням, англійська лексикографія. Якщо до кінця XVI ст. виходили виключно перекладні словники та глосарії (переважно латинсько-англійські й англійсько-латинські), то від початку XVII ст. з'являються перші одномовні словники — словники складних слів. Вони розтлумачували запозичення з класичних, а також із нових європейських мов, які дедалі активніше потрапляли в англійську. Допомогли пересічному мовцеві збагнути незрозумілу лексику — таким було практичне призначення цих словників.

Найперший серед них — «Абетковий перелік...» («A Table Alphabeticall...»), що його видав 1604 р. шкільний учитель Р. Кодрі. Реєстр налічував 2543 «темні» запозичення, до яких укладач дібрав загальнозрозумілі відповідники. По суті, це був перший тлумачний словник англійської мови. Удвічі більший реєстр мав наступний словник складних слів — виданий 1616 р. «Англійський тлумач» («An English Expositor») лікаря Дж. Баллокара. Пояснення слів тут докладніші й розлогіші, деякі завбільшки з невелику статтю. Ще більший обсяг мав «Англійський словник, або Новий тлумач важких англійських слів» («The English Dictionarie or a New Interpreter of Hard English Words»), який уклав і видав 1623 р. Г. Кокерам. До тлумачень запозичених слів і каламарних термінів він долучав і дотичні енциклопедичні відомості. Деякі з Кокерамових означень у наші дні викликають посмішку: *phylologie* — *love of much babbling* («філологія — схильність багато базикати»). Однак така дефініція небезпідставна, адже давньогрецьке *φιλόλογος* первісно означало «балакун, базіка», а вже потім — «словолюб, любитель наукових бесід». Праця Г. Кокерама знаменна й тим, що в її назві вперше в англійській лексикографії вжито романізм *dictionary*, хоч на той час уже побутував і власний відповідник *wordbook*.

Усі три словники неодноразово перевидавалися. Упродовж XVII ст. і на початку XVIII ст. виходили й інші, більші за обсягом та накладом словники, у яких малозрозумілі запозичення тлумачилися питомою лексикою. Сформувалася ціла традиція, яка засвідчила, що англословці гостро потребували видань такого роду. Їх постійний вихід — це теж своєрідний вияв пуризму. У майбутньому аналогічні словники з'являться в багатьох європейських мовах, зокрема й українській. Ранньоновоанглійський період, який у середині XVII ст. добігає кінця, слушно називають «Добою мовного неспокою» («Age of Linguistic Anxiety») ⁵⁰. Гарячі суперечки, які точилися між пуристами та прихильниками чужих слів, заохочували пошуки власних відповідників для заповнювання лексичних прогалів. Склад літературної мови поповнювався питомими новотворами, діалектизмами, проте їх було значно менше, ніж запозичень. Останні часто витісняли вже усталені слова, далеко не всі власне англійські неологізми змогли закріпитися в ужитку.

Хоч пуризм XVI ст. мав на меті відродити англосаксонські назвотворчі традиції, повноцінного відродження так і не відбулося. Бо ці традиції були фатально перервані глибокими змінами, що спіткали англійську морфологію від часів нормандського завоювання. Та все ж наслідки тогочасного пуризму далися взнаки — не так у появі конкретних пуристичних новотворів, як у впливі на розвій літературної мови загалом. Освічені кола вперше усвідомили потребу обережності германськості своєї мови: ретельно добирати лексику, не спотворювати виклад каламарними термінами, не залишати в перекладних текстах «недоперекладених» слів, які затемнюють зміст і ускладнюють сприйняття. Зроджу-

⁵⁰ Millward C. M., Hayes M. Op. cit.— P. 225.

ється ідея про міру корисного запозичування. Дедалі більше авторів хоч і розуміють, що без чужих слів їм не обійтися, усе ж намагаються вживати їх доцільно, розважливо, без надмірностей.

P. O. SELIHEY

FROM THE HISTORY OF PURISM IN THE ENGLISH STANDARD LANGUAGE. I

The article systematizes an information about the puristic tendencies in the history of the English standard language. In the first part of the article three large waves of borrowing, which had arranged conditions for the lexical purism, are described. The origin of purism in the Old English period, its sharp decline after the Norman conquest and attempts at its revival in the 16th — the first half of the 17th century are traced. The activity and neologisms of the prominent purists of those times are analyzed.

Key words: the history of the English, language contacts, borrowings, purism, puristic neologisms.